

Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes, Rosa-Araceli Santiago Álvarez (coord.), Marta Oller Guzmán (ed.), Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2013, 363 p.

Cartea asupra căreia dorim să atragem atenția cu acest prilej este rezultatul unei colaborări în cadrul a patru proiecte succesive, desfășurate în ultimii ani sub egida Universității Autonome din Barcelona, cu scopul definirii gradelor diferite de integrare a unui individ sau a unor grupuri de persoane în alte comunități decât cea de origine*. Cercetarea se întemeiază mai ales pe analiza riguroasă a unor texte grecești – epigrafice și literare – care permit surprinderea instituționalizării progresive a normelor și regulilor de conduită față de „străin”, indiferent dacă acesta este elen sau ne-grec. Diapazonul cronologic al demersului propus măsoară nu mai puțin de un mileniu, de la schimburile comerciale și de altă natură ale lumii miceniene și până la redimensionarea „alterității” odată cu trecerea polis-ului de la perioada clasică la cea elenistică.

Cele 16 studii cuprinse în volum au fost împărțite pe cinci secțiuni, în funcție de perspectivele diferite de abordare a problematicii – I. Primele mărturii; II. Normarea legăturilor cu exteriorul și cu străinii; III. Contactul dintre populații în context colonial; IV. Traficul comercial și problematica sa; V. Mărturii ale epigrafiei funerare. În aceeași ordine vom discuta și noi contribuția fiecărui autor, ținând cont bineînțeles de limitele impuse unei recenzii, dar și de orizontul intereselor noastre.

I. Los primeros testimonios.

Nucleul primei părți îl constituie trei articole semnate

de R.-A. Santiago Álvarez²⁶. Mai întâi, este propusă o analiză lexicală a documentelor în linear B (cum ar fi forme derivate de la *ksen-w-), din care rezultă că persoane de origine străină erau integrate în administrația miceniană. Folosirea „străinilor” în viața economică, politică și diplomatică denotă un grad ridicat de civilizație și depune mărturie în favoarea caracterului multicultural al societății miceniene în mileniul al II-lea a.Chr. Mult mai explicite în ceea ce privește atitudinea față de „străin” sunt poemele homerice, cărora le este dedicat cel de-al doilea articol. Printr-o analiză contextuală și comparativă a ocurențelor lui ξείνος (cu sensul de „oaspete” sau „străin”) și a derivatelor acestui termen, autoarea distinge două grade diferite ale conceptului de „ospitalitate” – primul restrâns la nivelul elitelor sub forma unei alianțe mutuale și al doilea cu referire la „celălalt” sosit din exterior ca suplicant. Mai ales în al doilea caz există indicii privind evoluția practicii de ospitalitate antică din sfera privată către spațiul public, în sensul instituționalizării unui fenomen sociopolitic de interes pentru întreaga comunitate. Folosirea adjectivului plural *philóxenoι* cu referire la locuitorii unui stat aliat ar fi o dovadă clară în acest sens. Odată cu „Suplicantele/Ἰκέτιδες” lui Eschil, tragedie asupra căreia autoarea se oprește cu aceeași competență și acribie în cel de-al treilea articol, am avea în prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr. prima dovadă explicită a transformării conceptului homeric de *xenia* într-o instituție politică menită să reglementeze accesul și eventuala integrare a străinilor în viața polis-ului. Regele Pelasgus nu numai că apare definit ca *próxenos*, dar își asumă și funcțiile unui *próxenos*, ca mediator între grupul Danaidelor și cetatea Argosului. Narațiunea mitică și acțiunea dramatică trebuie să țină cont până la un punct de normele politice și juridice ale realității cotidiene; în consecință, un dinast desprins din lumea ospitalității homerice este pus să acționeze ca un monarh constituțional.

Între poemele homerice și tragediile eschiliene s-ar situa „Munci și zile” a lui Hesiod, analizată de A. Piñol Villanueva²⁷ în ideea de a surprinde trecerea de la ospitalitatea eroică, familială, la una pragmatică, legată de sfera publicului. Alături de tradițiile ancestrale de percepere a alterității prin raportare la relațiile private, stabilite la nivel de elite, își fac loc mecanisme incipiente de ordin juridic menite să garanteze securitatea străinului în contextul trecerii de la comunitățile agrare la primele forme ale orașului-stat. Intensificarea și permanentizarea relațiilor, în primul rând a celor

* Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

²⁶ *Contactos entre poblaciones en el mundo micénico*, p. 11-27;

La polaridad „huésped”/„extranjero” en los Poemas Homéricos, p. 29-45; *Esquilo, Las suplicantes: una „hospitalidad” plasmada en leyes*, p. 57-74.

²⁷ *Hesíodo: de una hospitalidad heroica a una hospitalidad pragmática*, p. 47-56.

comerciale, impun redefinirea unor concepte mai vechi precum ξενία sau ξείνος, ca și apariția altora noi cum ar fi πολίτης, ἔνδημος, ἐπιδαμία δίκαια, σύμβολον sau σὺλᾶν. Discutarea acestor termeni de către autor este corectă, doar că literatura secundară la care se face trimitere sigur ar mai fi putut fi extinsă cu folos²⁸.

Prima secțiune se încheie cu articolul Martei Oller Guzmán referitor la două epicleze mai puțin cunoscute ale Afroditei – *Xeíne/Xéne* și *Xenia*²⁹. Corelarea unor mărturii literare cu date epigrafice, dar și buna cunoaștere a discuției istoriografice anterioare, permit autoarei să argumenteze credibil că printre funcțiile originare atribuite Afroditei s-ar fi numărat și protecția străinilor. Vestigii în acest sens s-au păstrat în tradiții locale din Mediterana orientală și în Cipru, fiind vorba de posibile influențe exercitate de către o divinitate de substrat sau de către feniciană Astarte.

II. Regulación legal de las relaciones exteriores y con extranjeros.

În partea a doua a volumului au fost incluse două studii. Mai întâi, R.-A. Santiago Álvarez³⁰ propune o discuție interesantă și bine documentată asupra evoluției tradiției antice a ospitalității familiale într-o instituție aflată sub controlul *polis*-ului și menită să reglementeze relațiile externe private și publice. Analiza pornește de semnificațiile termenului πρόξενος și a derivatului acestuia προξενία³¹. Sunt enumerate apoi privilegiile adiacente mai des întâlnite în documentația epigrafică, făcându-se distincția între cele cu semnificație practică și cele onorifice³². Dar originalitatea acestei contribuții rezultă mai ales din cercetarea polisemantismului originar al termenului de *próxenos*, care în poemele homerice, dar și în unele inscripții din epoca arhaică și

chiar clasică, apare sinonim cu μάρτυρ. Funcțiile inițiale s-ar referi la „martor”, „garant” și „protector”, ceea ce explică atât echivalența în unele texte epigrafice dintre verbele προξενέω și μαρτυρέω, cât și glosa προξενεί-μαρτυρεῖ reținută de lexicograful târziu Hesychios.

În cel de-al doilea studiu, A. Piñol Villanueva³³ se ocupă de primele mărturii privind accesul străinilor la proprietăți imobiliare. Este vorba de o cercetare la fel de bine documentată, cu invocarea unor exemple relevante din „Iliada” și „Odiseea”, ca și a câtorva inscripții din epoca arhaică târzie, din care rezultă că *polis*-ul concesiona rareori terenuri unor binefăcători externi, fiind vorba de naturalizarea unor străini onorați. Dreptul de ἔγκτησις, ca privilegiu acordat în decrete de proxenie, apare relativ târziu, la Atena abia către sfârșitul secolului al V-lea a.Chr.³⁴ Comparția dintre mărturiile arhaice și practica epocii clasice și elenistice permite intuirea unei „mercantilizări” progresive a pământului public. Odată cu trecerea cetății clasice la economia monetară, orientată mai mult spre comerț în detrimentul caracterului agrar anterior, proprietatea funciară încetează de a mai fi un drept exclusiv al cetățenilor din naștere, ceea ce permite o alienare mai ușoară a pământului public în comparație cu epoca arhaică.

III. Contacto de poblaciones en el ámbito colonial.

Contactelor dintre populații în context colonial le sunt consacrate trei studii. R.-A. Santiago Álvarez³⁵ se ocupă de relațiile politice, religioase și juridice între metropola Teos și colonia acesteia Abdera. Pe baza analizei detaliate a două inscripții din prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr., autoarea contribuie la o mai bună înțelegere a unor coduri legislative transpuse în piatră sub forma unor imprecații publice (ἀρά)³⁶, prin care

²⁸ Nu ar fi trebuit să lipsească măcar Ph. Gauthier, *Symbola. Les étrangers et la justice dans les cités grecques*, Nancy, 1972; respectiv B. Bravo, *Sulán. Représailles et justice privée contre des étrangers dans les cités grecques. Études du vocabulaire et des institutions*, în *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia (Pisa)*, 10, p. 675-987. Ambele lucrări apar citate în alte contribuții din volumul recenzat de noi.

²⁹ *Xeíne/Xéne y Xenía: dos epiclesis mal conocidas de Afrodita*, p. 75-86.

³⁰ *De hospitalidad a extranjería*, p. 89-111.

³¹ Merită reținută definiția pe care o propune autoarea (p. 91): „Era esta, la *proxenia*, una institución con la que las *pólis* tutelaban la seguridad de sus ciudadanos en sus desplazamientos al exterior, fuese por actividades comerciales, políticas, de representación, de participación en festivales panhelénicos, o por cualquier otra causa”.

³² Nu putem fi de acord cu definirea termenului de *politéia*, asociat proxeniei, drept privilegiu onorific, fără tangență cu realitatea practică. De fapt, ar fi vorba de un drept de cetățenie potențial care putea deveni efectiv în anumite

condiții. Discuția ar fi prea complexă pentru a mai insista aici, dar facem trimitere la lucrarea clasică în acest sens – Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*, Paris, 1985. Aceasta nu ar fi trebuit să lipsească din lista referințelor bibliografice, mai cu seamă atunci când se discută despre corelarea titlului de πρόξενος cu cel de ἐβεργέτης.

³³ *Acceso de extranjeros a bienes inmuebles: primeros testimonios (siglos VIII-V a.C.)*, p. 113-145.

³⁴ Apreciem faptul că autorul nu se limitează doar la epigrafia atică, dar rămânem reticenti în ceea ce privește apariția dreptului de ἔγκτησις la Olbia anterior primelor atestări la Atena, vezi p. 133: „... el testimonio probable más temprano se documentaría, curiosamente, en el ámbito colonial norpóntico: IGDP 5 (ca. 440 a.C.) ...”. În primul rând, textul fragmentar nu permite o reconstituirea credibilă a acestui privilegiu; în al doilea rând, nu este exclusă o dată mai târzie a inscripției – cca. 425-375 a.Chr., cum propune V. P. Jajlenko.

³⁵ *Un ejemplo de paralelismo político, religioso y jurídico entre metrópolis y colonia: Teos y Abdera*, p. 149-168.

³⁶ Colaborarea cu un specialist în drept internațional,

sunt vizate acțiuni îndreptate împotriva unor indivizi sau a comunității întregi menite să atenteze la stabilitatea economică, socială sau politică a polis-ului cu teritoriul său. Coincidențele sesizate sub aspect formal (similitudini evidente în plan instituțional, juridic și religios) și lingvistic, susțin credibil ipoteza existenței unei comuniuni politice (συμπολιτεία), chiar dacă avem de a face cu două orașe autonome. Anumite pasaje din prima inscripție (protejarea importului și prohibiția reexportării cerealelor, conspirația împotriva comunității sau distincția dintre eleni și barbari³⁷) ar putea fi apropiate de jurământul de mai târziu al chersonesitelor (IOSPE I² 401).

A. Piñol Villanueva³⁸ își concentrează atenția asupra relației dintre greci și ne-greci în contextul raporturilor teritoriale și politice existente în secolul al V-lea a.Chr. între Halicarnassos și comunitatea învecinată Salmacis. Antroponimia și unele date toponimice permit autorului să argumenteze în ideea existenței unei comunități mixte, în care interptrunderea elementului grec și a celui indigen sunt cât se poate de profunde și durabile. În legătură cu deosebirea făcută între cei care locuiesc în oraș (τὸ οἰκίημα τὸ ἐν πόλει) și cei de la periferie (τὴν οἰκίαν τὴν ἐμ'προαστίω), respectiv privitor la semnificația termenului προάστ(ε)ιον³⁹, s-ar impune o apropiere de situația de la Olbia în relatarea lui Herodot, care menționează existența unei periferii în care regele scit Skyles și-ar fi lăsat garda militară atunci când vizita orașul⁴⁰.

M. Oller Guzmán⁴¹ propune un bilanț al stadiului actual al cercetărilor privind relațiile dintre greci și populația nativă la Emporion în secolele VI-IV a.Chr. Cercetarea

menționată încă din prima notă, nu numai că sporește caracterul interdisciplinar al acestei cercetări, dar a permis o abordare mai judicioasă a unor aspecte instituționale, respectiv juridice, altfel greu de înțeles pe baza textelor extrem de laconice doar din perspectiva epigrafistului și a filologului.

³⁷ La p. 156, n. 24, autoarea atrage atenția că *I. Teos* 261 (cca. 475 a. Chr.) ar conține prima atestare în epigrafia greacă a termenului de βάρβαρος, folosit aici fără conotații peiorative, cu semnificația de „ne-grec”. Cu același sens termenul apare și în unele inscripții din arealul Pontului Euxin, cum ar fi IOSPE I² 401 (la Chersones, începutul secolului al III-lea a.Chr.) sau chiar IOSPE I² 3 (la Tyras, secolul II p. Chr.).

³⁸ *Halicarnaso y Salmacis. Historia de una comunidad grecocaria*, p. 169-185.

³⁹ Discuția cu referințe la p. 177, n. 24.

⁴⁰ Hdt. 4,78,3: εὖτε ἀγάγοι τὴν στρατιὴν τὴν Σκυθέων ἐς τὸ Βορυσθεϊνείτων ἄστυ (...), ἐς τούτους ὄκως ἔλθοι ὁ Σκύλης, τὴν μὲν στρατιὴν καταλίπεσκε ἐν τῷ προαστείῳ.

⁴¹ *Griegos e indígenas en Emporion (siglos VI-IV a.C.): un estado de la cuestión*, p. 187-202.

⁴² P. 192, n. 33. Spre deosebire de autoare, care susține caracterul antagonic al relațiilor comerciale dintre greci și sciti, noi am înclină să vedem mai degrabă o colaborare

este structurată în funcție de trei aspecte mai importante: comerțul, amenajarea teritoriului, respectiv organizarea politică și socială a cetății. Unele nume negrecești denotă implicarea indigenilor în comerțul emporial foceean, iar ca termen de comparație în acest sens este invocată aria colonială nord-pontică⁴². Preocupări ale autoarei legate de problematica Olbiei îi permit să invoce, în cunoștință de cauză, acest oraș ca termen de comparație pentru consolidarea prezenței grecești „în doi pași” – stabilirea inițială a coloniștilor pe peninsula (acum insula) Berezan, urmată de „mutarea” pe continent un secol mai târziu. În cazul Emporion-ului, dacă tot este invocat Strabon care folosește adverbul πρότερον cu referire la παλαιὰ πόλις⁴³, ar fi fost interesantă o apropiere de Chersonesul Taúric, la menționarea căruia Geograful distinge între orașul contemporan lui și „Vechiul Chersones”⁴⁴. Merită atenție și reflecțiile privind evoluția așezării Emporion de la un emporion către un oraș greco-indigen. Ca argumente credibile privind existența unei comunități urbane reținem, în primul rând, producția de țigle cu ștampila ΔΗΜ (< δημόσιον/δημοσία) și emisiunile monetare cu legenda ΕΜΠΟΠΙΤΩΝ.

IV. El tráfico comercial y su problemática.

Dintre cele trei studii consacrate problematicii traficului comercial, primele două au fost elaborate de R.-A. Santiago Álvarez⁴⁵. În prima parte a celei dintâi contribuții, autoarea propune o trecere în revistă utilă a unor termeni mai importanți din limbajul comercial, cum ar fi ἔμπορος, ναύκληρος, πωρεύς, νεωρός,

chiar în sensul celei existente în peninsula iberică între eleni și populații locale. Atragem atenția că documentația epigrafică din orașele de la nordul Mării Negre permite surprinderea unei situații conflictuale cu hinterlandul barbar abia odată cu secolul al III-lea a.Chr., iar cei care ajung în conflict cu orașele de pe litoral (ne referim în primul rând la Olbia) sunt sarmații și nu sciti. Privitor la considerațiile noastre anterioare mai ample în acest sens, vezi V. Cojocaru, *Zum Verhältnis zwischen Steppenbevölkerung und griechischen Städten. Das 'skythische Protektorat' als offene Frage*, în *Tyche*, 23, 2009, p. 1-20.

⁴³ Pasajul din Strabon este citat în original, tradus și discutat la p. 193-194.

⁴⁴ Str. 7,4,2: εἶθ' ἡ παλαιὰ Χερρόνησος κατεσκευασμένη καὶ μετ' αὐτὴν λιμὴν στενόστομος (...) οὗτος δ' ἐστὶν ὁ ἰσθμὸς ὁ κλείων τὴν μικρὰν χερρόνησον, ἣν ἔφαμεν τῆς μεγάλης χερρόνησου μέρος, ἔχουσαν ἐν αὐτῇ τὴν ὁμωνύμου λεγομένην πόλιν Χερρόνησον.

⁴⁵ *Comercio profesional: infraestructura personal y operacional. Repaso del léxico y selección de inscripciones*, p. 205-231; *La inseguridad en el tráfico comercial. Políticas públicas para asegurar y fomentar el comercio exterior. Templos y comercio*, p. 233-266.

ναυόλαξ sau φορηγός⁴⁶. În partea a doua, sunt republicate, traduse și comentate trei scrisori pe plumb – două de la Ampurias/Empurias⁴⁷ și una de la Pech Maho –, din care reiese complexitatea raporturilor comerciale întreținute de eleni cu populații locale către începutul epocii clasice. Mai ales primul și cel de-al treilea document⁴⁸ oferă date prețioase privind existența unei infrastructuri elaborate, în contextul căreia comercianții care dirijează operațiunile de la distanță apelează în teritoriu la reprezentanți sau intermediari cu nume de rezonanță „barbară”. Analogia care se impune cu scrisori similare de la Berezan, Olbia sau Fanagoria pare cât se poate de firească, dacă ținem cont de faptul că nordul Pontului Euxin ar fi arealul de unde s-au păstrat cele mai multe dintre scrisorile pe plumb ajunse până la noi⁴⁹. Iar similitudinile lexicale, dincolo de unele diferențe dialectale, ar sugera existența unui limbaj, folosit în context comercial, oarecum unitar cu mult înainte de primele influențe koivî.

Discuția provocată de cel de-al doilea articol ar putea fi mult mai lungă, măcar pentru faptul că de cele două scrisori pe plumb – una de la Berezan (*IGDOP* 23) și alta de la Olbia (*SEG* 54, 694) –, invocate pentru a ilustra insecuritatea în contextul traficului comercial,

ne-am ocupat și noi cu prilejul celei de-a doua teze de doctorat privind limba inscripțiilor grecești de la nordul Mării Negre. Dar nu putem insista aici în detrimentul celorlalte contribuții, observând doar că republicarea scrisorii lui Achillodoros nu aduce practic nimic nou și, ca atare, s-ar justifica mai puțin⁵⁰. Celălalt document a mai fost publicat de R.-A. Santiago Álvarez (în colaborare)⁵¹, iar dacă autoarea tot a decis să-l republiche în acest volum, ne-am fi așteptat la o luare de atitudine față de observațiile, întemeiate în opinia noastră, formulate anterior de A. Avram și A. Chaniotis⁵², inclusiv în ceea ce privește numele masculin la acuzativ Θαθαίην⁵³, formă propusă de M. Dana în ediția princeps⁵⁴. Altfel, forma feminină mai puțin credibilă Ὀθαθαίην lasă loc unor speculații care sigur duc prea departe privind rolul femeilor indigene în sistemul relațiilor comerciale de la nordul Pontului Euxin. În partea a doua a aceluiași articol sunt invocate pasaje din Herodot și sunt republicate alte trei inscripții – două atice și una din hinterlandul tracic – pentru a ilustra practica acordării de privilegii unor comercianți străini, în special concesionarea de terenuri pentru amenajarea de temple proprii (la Naucratis, la Atena). Atragem atenția în mod aparte asupra republicării inscripției de la Asardere⁵⁵, cu elemente de noutate în ceea ce privește

⁴⁶ Ca derivat neutru de la φορηγός este considerat *hapax*-ul φορηγεσίον, termen controversat atestat în celebra scrisoare a lui Achillodoros de la Berezan, asupra căreia vom reveni în continuare. Aici să ne fie permis a cita doar considerațiile autoarei privind termenul de bază: „El compuesto φορηγός (*phortégós*), formado sobre (φόρτος + ἄγω), puede ser utilizado como sustantivo o como adjetivo acompañando a ναυβάτης (*naubátēs*) o a ἄνδρες, para referirse al «comerciante por mar»; también se aplica como adjetivo a diferentes tipos de barco: ἄκατοι, νῆες, πλοία”.

⁴⁷ La p. 215, n. 45, cu trimitere la toponimul Empúries, este oferită următoarea explicație: „Nombre en catalán del yacimiento, equivalente al castellano Ampurias; utilizaremos indistintamente uno e otro”.

⁴⁸ Gradul de conservare a textului de pe cea de-a doua lamelă de plumb de la Ampurias (p. 222-224) este mult prea precar pentru a permite comentarii istorice cât de cât concludente. Dar apreciem acribia analizei și ilustrația excelentă.

⁴⁹ Trimiterile bibliografice ar fi suficiente, dacă ținem cont de faptul că în lucrarea cea mai importantă citată – M. Dana, *Lettres grecques dialectales nord-pontiques (sauf IGDOP 23-26)*, in: REA 109.1 (2007), p. 67-97 – există referințe la multe publicații anterioare. Problematică ni se pare doar acceptarea fără discuție a unor datări strănse, cum ar fi, pentru a invoca doar un singur exemplu, cca. 540-535 a. Chr. în cazul scrisorii de la Berezan publicată de M. Dana la p. 70-72 și unde data este preluată după considerații anterioare ale lui Ju. G. Vinogradov. Metodologic ne-am fi așteptat ca R.-A. Santiago Álvarez să propună o argumentație minimă și în cazul datelor propuse pentru documentele nord-pontice invocate, așa cum o face – *in*

extenso și cât se poate de credibil în opinia noastră – pentru scrisoarea comercială de la Ampurias, republicată la p. 215-221 (cu discuția asupra datei la p. 216-219). Mai remarcăm că în cazul ultimei inscripții seriozitatea argumentației lasă loc pentru o prudență binevenită în propunerea unei date mai largi – prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr.

⁵⁰ Republicarea integrală a unui text bine păstrat, dar care încă pune probleme de interpretare, credem ar fi trebuit să țină cont nu doar de toate edițiile anterioare, ci și de comentariile mai importante ale predecesorilor între care, pe lângă B. Bravo, L. Dubois și G. Marginescu, s-ar mai număra măcar Ju. G. Vinogradov, V. P. Jajlenko, D. M. Pippidi, J. Chadwick și O. N. Trubačev. Pentru cea mai recentă ediție a documentului, vezi P. Ceccarelli, *Ancient Greek Letter Writing. A Cultural History (600 BC – 150 BC)*, Oxford, 2013, p. 335-336.

⁵¹ R. A. Santiago Álvarez, M. Gardēnes Santiago, *Algunas observaciones a la „Lettre d’Aporios à Léanax”*, în ZPE, 157, 2006, p. 57-69. Vezi acum și P. Ceccarelli, *op. cit.*, p. 338.

⁵² În *SEG* 54, 694; cf. *BÉ* 2007, 404.

⁵³ Cf. *SEG* 54, p. 237: „the reading and the parallel aduced by S.A.-G.S. are not convincing; an examination of the table is necessary” (Avram); „a male associate, since Θαθαίην can be the acc. of a male name, more probably a male associate of the opponent rather than his wife” (Chaniotis).

⁵⁴ M. Dana, *Lettre sur plomb d’Aporios à Léanax. Un document archaïque d’Olbia du Pont*, în ZPE, 148, 2004, p. 1-14 (cu textul inscripției la p. 5-6); cf. M. Dana, *Lettres grecques dialectales nord-pontiques ...*, p. 75.

⁵⁵ *SEG* 43, 486 (cf. *SEG* 49, 911). Trimiterea la *IGBulg* V 5557 ter ar fi în opinia noastră ușor improprie, dacă ținem cont de faptul că acolo avem de a face nu cu o ediție propriu-zisă,

traducerea unor pasaje și interpretarea unor termeni importanți pentru înțelegerea statutului autonom al *emporion*-ului Pistiros⁵⁶.

M. Gardeñes Santiago⁵⁷ propune o discuție sintetică privind aspecte juridice ale relațiilor comerciale dintre greci și alte populații în epocile arhaică și clasică. Este vorba de un supliment util la celelalte două studii de mai sus, la a căror elaborare autorii au și colaborat de altfel. Documentația epigrafică invocată este practic aceeași; dintre sursele literare reținem cele câteva trimiteri la discursul *Contra Lacritum* al lui Demosthenes.

V. *Los testimonios de la epigraphia funeraria.*

Cele trei studii din ultima parte a volumului au fost elaborate de A. Ginestó Rosell⁵⁸, pe baza documentației epigrafice de la Atena⁵⁹. Mai întâi, sunt aduse în discuție câteva inscripții relevante pentru constituirea noilor instituții de integrare a străinului odată cu *polis*-ul clasic – *proxenia*, *metoikia*, *isoteleia*. Sigur, nu pot fi formulate concluzii general-valabile pe ansamblul lumii grecești, dar analiza unor epitafuri atice contribuie la o mai bună înțelegere a vechimii și a conotațiilor inițiale a celor trei instituții în cel mai influent oraș-stat sub raport cultural și constituțional. Προξενίας ἀρετῆς τε χάριτι προγόνων τε καὶ αὐτῶ din epigrama pentru Pythagoras, fiul lui Dionysios, din Selymbria (*IG I³ 1154*), datată cca. 460-450 a.Chr., ne duce cu gândul la un sens apropiat al *proxeniei* în decretul de la Byzantion pentru olbianul Orontas/Orontes, fiul lui Ababos⁶⁰, datat către jumătatea secolului I p.Chr. Ar putea fi și aceasta o dovadă că evoluția instituției nu trebuie

văzută liniar, în sensul transformării treptate într-o simplă decorație, ci trebuie judecată în funcție de fiecare atestare în parte și prin raportare la contextul celorlalte categorii de surse.

Cel de-al doilea articol oferă o bună idee asupra profesiilor exercitate de meteci la Atena pe baza documentației epigrafice și iconografice, deși discuția în acest sens ar putea fi mult mai complexă⁶¹. Pentru ponticii menționați – cum ar fi, de exemplu, sinopeeni dintr-o inscripție din a două jumătate a secolului al IV-lea a.Chr. (*IG II² 10321*) – ar fi putut fi consultată cu folos cartea recentă a Mădălinei Dana⁶². Pentru toate atestările de *pontikoi* la Atena, prima lucrare de referință este acum *prosopografia* externă întocmită de Alexandru Avram⁶³. Lui A. Avram i se datorează și un interesant studiu asupra comerțului cu slavi originari din arealul Pontului Euxin⁶⁴, a cărui consultare sigur i-ar fi permis autoarei observații mai nuanțate legate de nume precum Θράξ și Γέρης. În fine, exemplele invocate ne-au lăsat impresia că A. Ginestó Rosell consideră că toți străinii înmormântați la Atena s-ar fi bucurat de statutul de *metoikos*, dar poate că s-ar fi impus și o explicație în acest sens.

Aceeași metodă de cercetare poate fi constatată și în cazul ultimului articol, referitor la statutul social și profesional al femeilor străine la Atena pe baza epigrafiei funerare din secolele VI-IV a.Chr. Ca atare, observațiile noastre s-ar lega de aspecte similare celor asupra cărora am atras atenția ceva mai sus. Subscriem la opinia autoarei că analiza detaliată a surselor trebuie să conducă spre concluzii valabile pentru fiecare situație în parte, în funcție de loc, timp și contextul sociologic,

ci doar cu publicarea unei fotografii și a unei transcrieri în majuscule.

⁵⁶ Literatura secundară generată de „dosarul Pistiros”, în primul rând datorită inscripției amintite în nota precedentă, este cât se poate de amplă, iar autoarea menționează lucrările anterioare mai importante, inclusiv articolul recent publicat de M. B. Hatzopoulos, *Tà τῶν ἐμπορικῶν φιλόνηρωπα: Observations on the Pistiros Inscription* (SEG XLIII 486), în P. Martzavou, N. Papazarkadas (eds.), *Epigraphical Approaches to the Post-Classical Polis. Fourth Century BC to Second Century AD*, Oxford, 2013, p. 13-21. S-ar fi impus, totuși, măcar o mențiune a celor patru volume apărute în seria Pistiros (Pistiros I-IV, Praga, 1996-2010) și nu ar fi trebui să lipsească trimiterea la Z. H. Archibald, *Inland Thrace*, în: M. H. Hansen, Th. H. Nielsen (ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004, p. 885-899 (cu discuția legată de Pistiros la p. 887-890).

⁵⁷ *El marco jurídico del tráfico comercial en la antigua Grecia: un intento de síntesis*, p. 267-283.

⁵⁸ *Próxenos, metoikos, isotelés. La integración de extranjeros en Atenas*, p. 287-302; *Las profesiones de los metecos en el texto y en la imagen*, p. 303-317; *Mujeres extranjeras en los epitafios atenienses*, p. 319-337.

⁵⁹ Cele trei studii se leagă în bună măsură de teza de doctorat

a autoarei publicată cu titlul *Epigrafia funeraria d'estrangers a Atenes (segles VI-IV a.C.)*, Tarragona, 2012.

⁶⁰ *IK 58*, 3, r. 10-13 (cf. *CIG II 2060*; *IOSPE I² 79*): (...) καὶ αὐτὸς ὡς περ τὰ λοιπὰ τοῦ πατρὸς, οὕτως τὰν ποτὶ τὸν δᾶμον εὐνοίαν καὶ προξενίαν διαδέξαιμενος (...).

⁶¹ Măcar dacă ținem cont de faptul că în limitele impuse acestei contribuții autoarea a putut invoca mai explicit doar câteva din totalul celor 516 inscripții funerare pentru străini la Atena în secolele VI-IV a.Chr., cifră menționată chiar în prima notă de la p. 303. În plus, o discuție adecvată privind profesiile exercitate de străini la Atena ar trebui să țină cont de ansamblul documentației epigrafice, dacă nu și de celelalte surse, între care mărturiile literare ocupă un loc de seamă.

⁶² *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux, 2011 (aici p. 266-267).

⁶³ *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Louvain – Paris – Walpole/MA, 2013.

⁶⁴ A. Avram, *Some Thoughts about the Black Sea and the Slave Trade before the Roman Domination (6th-1st Centuries BC)*, în V. Gabelsen, J. Lund (eds.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus, 2007, p. 239-251.

renunțându-se astfel la generalizări irelevante privind „femeia greacă”. În cazul Atenei documentația permite surprinderea mai multor nuanțe inclusiv în ceea ce privește integrarea socio-juridică a „străinelor”. Interesante ni se par mai ales atestările de matronime (filiație pe linie maternă), dar dincolo de circumstanțele invocate de autoare⁶⁵, noi suntem de acord mai degrabă cu M. Salta⁶⁶ care considera că în asemenea cazuri ar fi vorba de curtezane. Poate ar fi fost util să se insiste ceva mai mult și asupra diferențelor dintre femeile libere, din familii de meteci, și cele de condiție servilă⁶⁷, chiar dacă și unele și altele exercitau adesea aceleași profesii.

Ca o concluzie de ansamblu asupra volumului recenzat, observăm că avem de a face cu un instrument de lucru important mai ales pentru specialiștii interesați de constituirea și extinderea câmpului semantic legat de contactele cu străinul și de acceptarea, respectiv integrarea acestuia în alte comunități decât cea de origine. Exemplele literare și epigrafice invocate pentru a ilustra trecerea de la *xenia* homerică la *proxenia* epocii clasice sunt cât se poate de relevante și permit reliefarea unui tablou mai mult sau mai puțin coerent al acestei evoluții. Metoda de cercetare aleasă este preponderent una filologică, fără neglijarea sarcinilor care incumbă la analiza unei inscripții epigrafistului și istoricului. Argumentația pleacă în permanență de la surse și ține cont de stadiul actual al cercetării în plan internațional. De exemplu, în ceea ce privește instituția proxeniei, de care ne-am ocupat și noi în ultimii ani, putem constata că practic mai toată literatura secundară importantă a fost antrenată cu folos în discuție. Impune respect și rigurozitatea cu care a fost întocmit aparatul critic, iar rezumatele în limbile spaniolă și engleză din preambulul fiecărui articol permit o mai bună sintetizare a ideilor și înlesnesc accesul și în cazul unor cititori mai grăbiți. Cu siguranță ar fi fost foarte util și un indice tematic, dar cunoaștem bine din experiență proprie cât de dificilă este întocmirea unor asemenea

indici în cazul volumelor colective. Ținând cont de faptul că majoritatea contribuțiilor reiau în bună măsură cercetări anterioare, gradul de nouitate al fiecăreia luată în parte ar putea părea redus. Dar reunirea atât de reușită a acestor studii sub sigla contactului cu „străinul” în antichitatea greacă – datorată mai ales efortului meritoriu al celor două coordonatoare ale volumului – a dus la publicarea unei cărți de certă valoare, cu un loc bine definit în peisajul istoriografic pentru mulți ani de acum înainte.

Victor Cojocaru

⁶⁵ De exemplu, la p. 334: „Probablemente era Saitis una de las mujeres que llegaban solas a Atenas sin un κόπιος, seguramente trabajadoras especializadas en busca de una ocupación remunerada”.

⁶⁶ M. Salta, *Attische Grabstelen mit Inschriften. Beiträge zur Topographie und Prosopographie der Nekropolen von Athen, Attika und Salamis vom Peloponnesischen Krieg bis zur Mitte des 4. Jhs. v.Chr.*, Tübingen, 1991 (aici p. 178).

⁶⁷ Cum ar fi exemplul lui Ἰὰς Μαϊωτῆς χρηστή (IG II² 9253), invocat de autoare la p. 323. În loc de „mujer excelente”, pentru χρηστή, noi credem că traducerea prin „sclavă” ar fi o alternativă mai potrivită în cazul de față. Totodată să ne fie permis a cita și un comentariu util, în formularea propusă de A. Avram, *Some Thoughts ...*, p. 244: „The records of Maiotians at Athens, Delphi and Rhodos are more remarkable than those of Scythians, although there is

no cliché in the ancient literature to the “Maiotian” slave. On the other hand, we have positive evidence for the existence of flourishing slave-markets in the area of the Maiotis (Sea of Azov) from the Herodotos to Strabon, and the archaeological evidence revealed by settlement like Elizavetovskoe on the Don offers a brilliant confirmation”.